

Віденські євреї в УРСР 1939–1941 рр.: між нацистськими та радянськими репресіями*

Анотація. На основі аналізу архівних слідчих справ НКВС із фондів вітчизняних і зарубіжних документосховищ, а також матеріалів приватних колекцій висвітлено сутність нацистської та радянської політики стосовно віденських євреїв, вивезених у жовтні 1939 р. на ст. Нисько колишнього Люблінського воєводства. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше зібрано та систематизовано матеріал щодо перебування віденських євреїв в УРСР на початковому етапі Другої світової війни. Серед **завдань** статті: окреслити соціальні групи вивезених із Відня євреїв та обставини перетину ними німецько-радянського кордону; охарактеризувати радянську політику щодо легалізації біженців, їх працевлаштування; виявити настрої віденців на новому місці, плани щодо інтеграції в радянське суспільство, повернення додому або еміграції до третіх країн, реакцію на ці прагнення з боку нацистської та радянської влади. При аналізі архівних документів авторка послуговувалася передусім структурно-джерелознавчим та ретроспективним **методами**. Просопографічний метод дозволив реконструювати біографію осіб, що перебували під слідством. Наголошено, що доправлені на ст. Нисько віденські євреї, яким удалося уникнути радянських депортацій на північ Росії, та які залишилися в Україні, із початком німецько-радянської війни знову опинилися в нацистській пастці, що практично не залишило їм можливості вижити в полум'ї Голокосту. Утім доля тих віденців, які потрапили вглиб СРСР, виявилася зрештою не менш трагічною. Багато разів безпідставно заарештовані, звинувачені й депортовані як нацистами, так і радянцями, звільнені з таборів лише наприкінці 1946 р., вони мали набагато менше шансів пережити Другу світову війну, ніж євреї-громадяни Польщі, яких теж було вивезено на північ Росії.

Ключові слова: Австрія, Відень, УРСР, депортації, Друга світова війна, єврейські біженці, НКВС.

В українській історіографії та публічному дискурсі питання біженців з окупованих нацистами територій європейських країн досі залишається маловивченим. І це при тому, що сотні тисяч людей, які з початком Другої світової війни тікали від вермахту й рухалися на схід, опинилися у Західній Україні, а частина з них згодом завербувалася на роботу в південних і східних областях УРСР. Багато польських, українських та російських дослідників зосередили свою увагу на перебігу воєнних дій, подальшій радянській політиці щодо місцевого населення¹. Переважно на маргінесі їхніх розвідок залишився значний комплекс питань, пов'язаних із правовим і соціально-економічним станом тисяч біженців-громадян Польщі, хоча впродовж двох останніх років і простежується певний поступ у дослідженні цих явищ². Білоу

* Статтю підготовлено за підтримки Фонду Герди Генкель (Німеччина) **GERDA HENKEL STIFTUNG**

¹ Див., напр.: Депортації: західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У 3 т. – Т.1: 1939–1945 / Відп. ред. Ю.Сливка. – К., 1999; *Парсаданова В.С.* Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1982; *Рогачев М.Б.* Депортированные польские граждане в Коми АССР в 1940–1944 гг.: Автореф. ... канд. ист. наук. – Сыктывкар, 2005; *Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. – Wrocław, 1993; *Grudzińska-Gross I., Gross J.T.* W czterdziestym nas Matko na Sibir zesłali...: Polska a Rosja 1939–1942. – Warszawa, 1990; *Żaroń P.* Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej. – Warszawa, 1990.

² *Білоус В.Б., Радченко О.М.* Польські громадяни-біженці в УРСР (1939–1941 рр.): Історичні нариси. – Черкаси, 2018; *Shelter from the Holocaust: Rethinking Jewish Survival in the Soviet Union* / Eds. M.Edele, Sh.Fitzpatrick, A.Grossmann. – Detroit, 2017.

плямою в історіографії не лише України, а й Австрії стала доля майже 1,5 тис. євреїв, депортованих із Відня, котрі опинилися на території Східної Галичини, згодом інкорпорованої до складу СРСР. Важливість вивчення нацистської та радянської політики щодо біженців зумовлена не тільки науковою новизною теми, але й тим, що аналіз пов'язаних із цими питаннями документів висвітлює нові сторінки в радянсько-німецькій співпраці на початковому етапі Другої світової війни, а також у нацистській політиці геноциду єврейського населення в окупованих Німеччиною країнах Європи.

Серед публікацій, які мають неабияке значення для висвітлення передісторії віденських євреїв в УРСР на початку Другої світової війни, слід відзначити праці М.Борака та Дж.Мозера³, а також деякі статті⁴. Саме з цих розвідок можна дізнатися про юдофобську політику нацистів, яка супроводжувала аншлюс Австрії, унаслідок чого євреї були позбавлені майна та права на роботу. У листопаді 1938 р. в багатьох містах Третього Райху, зокрема й у Відні, відбулися погроми, відомі в історії під назвою «Кришталева ніч», котрі позначили перехід від дискримінації євреїв до системного переслідування та Голокосту. 4 тис. євреїв-чоловіків із Відня депортували до концтабору Дахау. Навесні 1939 р. їх звільнили за умови, що вони якомога швидше емігрують із країни. І хоча близько 130 тис. австрійських євреїв змогли виїхати з Австрії, багатьом не вдалося подолати бюрократичні перешкоди, знайти потрібні кошти. Задля очищення території від євреїв керівник Центрального бюро єврейської еміграції у Відні, Празі та його філіалу в Моравській-Оставі А.Айхман (нацистський злочинець, який у 1960 р. опиниться на лаві підсудних в Ізраїлі) організував у жовтні 1939 р. шість залізничних транспортів, що ними 3,9 тис. євреїв із Відня, Катовиць і Моравської-Острави доправили на залізничну станцію Нисько в колишньому Люблінському воеводстві. Цими ешелонами з Відня 20 жовтня виїхали 912, а 26 жовтня – 672 особи. На заболочених землях Генеральної губернії між річками Віслою, Бугом, Сяном планувалося створення «єврейського резервату». Утім через недостатню узгодженість дій усіх причетних до депортації структур і складність загальної військово-політичної ситуації керівництво Головного управління імперської безпеки в Берліні від цих планів відмовилося, тож депортованих євреїв спрямували в бік демаркаційної лінії між «сферами інтересів» Німеччини та СРСР.

Перебіг цих подій достатньо повно висвітлено у спеціальних працях⁵, окрім того чеські історики змогли простежити долю деяких депортованих із Моравської-Острави⁶, проте подальше життя віденських євреїв залишалося недослідженим через брак відповідних джерел. І лише доступ до раніше засекречених документів радянських органів держбезпеки, а також матеріалів особового походження з приватних колекцій дає змогу проаналізувати біографії віденських євреїв з обох боків нового кордону до початку німецько-радянської війни.

³ Borák M. The First Deportation of the European Jews: The transports to Nisko nad Sanem (1939–1940). – Opava, 2010; Moser J. Nisko: Die ersten Judendeportationen. – Wien, 2012.

⁴ Goshen S. Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939: Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der „Endlösung“ // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 1981. – №29. – S.82–84; Hauff L. Zur politischen Rolle von Judenräten: Benjamin Murmelstein in Wien 1938–1942. Göttingen, 2014. – 336 S.; Löw A. Hilferufe aus dem besetzten Polen: Briefe deportierter Wiener Juden vom Herbst 1939 bis zum Frühjahr 1940 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 2012. – №60. – S.603–633; Garscha W.R. Deportation als Vertreibung: Eichmanns Nisko-Experiment 1939 im Kontext der nationalsozialistischen „völkischen Flurbereinigung“ // Forschungen zu Vertreibung und Holocaust Jahrbuch 2018. – Wien, 2018. – S.117–142; Полян П.М. Недостающее звено в предистории Холокоста // Неприкосновенный запас. – 2006. – №3(47).

⁵ Див. прим.3.

⁶ Dvořák J., Hradílek A. Perzekuce československých Židů v Sovětském Svazu za druhé světové války // Historie – Otázky – Problémy. – 2013. – №5(1). – S.105–120.

У цій статті йтиметься про майже 20 євреїв, вивезених із Відня в напрямку ст. Нисько, котрі згодом потраплять до УРСР. Це були, зокрема, колишні в'язні нацистського концентраційного табору Дахау, яких депортували туди після «Кришталевої ночі» (Герш Біркенфельд, Соломон Беркович, Соломон Фенстер). Другою категорією депортованих стали ті, хто не зміг емігрувати до Палестини чи Колумбії (як, наприклад, Алоїз Розенбергер), або Болівії (зокрема Бела Варкані) з транспортом спортивного товариства «Маккабі». Третю категорію становили особи польського громадянства та євреї так званої Великої Німеччини (вивезені першим транспортом Ріхард Бергер, Альберт Герцка, Ернст Лігеті, другим – Оскар Дойч, Фрідріх Франкель). За окремим наказом до складу депортованих потрапили деякі лікарі, зокрема Фрітц Шиллер, а також значна кількість осіб, котрі мали робітничі спеціальності.

Після прибуття на ст. Нисько чоловіки по тимчасовому мосту перейшли на інший бік р. Сян у с. Зажече (нині Пшеворський повіт Підкарпатського воєводства, Польща). Із двох віденських транспортів для будівництва табору у селі залишили тільки 198 осіб. Більшість вигнанців тижнями блукали в районі між Бугом і Сяном. Багато хто з них добровільно перейшов на підконтрольну Червоній армії територію, або ж був вигнаний туди німцями. Опис цих подій збігається за різними свідченнями, приміром повоєнне інтерв'ю Леопольда Зонненфельда та показання братів Мордка й Герша Біркенфельдів, даних співробітникам НКВС, хоча ці віденці прийшли до кордону різними шляхами. Як свідчив Л.Зонненфельд: «Нас викиували в колону та скомандували: “Марш!”. І ми марширували пару кілометрів до якоїсь галявини [...] Нас було близько 1000 [...] Потім нам сказали: “Йдіть! Кого спіймають у радіусі 5 км упродовж трьох годин, той буде відразу розстріляний. А тепер крокуйте до ваших друзів!”⁷. Зі слів Г.Біркенфельда, німці звільнили депортованих у с. Пишниця⁸. Начальник конвою їм наказав: «Тепер ідіть до ваших друзів, до рад! Хто повертатиметься, тих розстрілюватимуть». Один місцевий селянин перевів їх за певну платню через кордон, а вночі в районі Синяви всіх затримав радянський патруль і доставив у комендатуру⁹. Г.Біркенфельд також додав, що його група деякий час перебувала в одному селі приблизно за 12 км до кордону, де за порадою селян вони чекали на Червону армію, але туди ввійшли солдати вермахту й вигнали їх на радянський бік¹⁰. Натомість Л.Зонненфельд перейшов кордон не в районі Синяви біля Сяну (в південно-східному напрямку від ст. Нисько), а переправився через Буг, адже його група рухалася під керівництвом колишніх австро-угорських офіцерів, котрі знали Галичину ще з часів Першої світової війни:

«Отже ми йшли до російського кордону майже шість днів. Там ми сховалися, адже по наших слідах рухалися есесівці. Ми всі хотіли жити. [...] І ось перед нами Буг. Там були контрабандисти, які за гроші переводили людей через кордон до Росії. Контрабандисти підвели нас до річки. Там було дерево, яке з'єднало два береги. Саме тут німці влучили в одного хлопця, він впав у воду. Ми мусили його покинути [...]. По дереву ми дісталися російського берега, але тепер уже росіяни не хотіли нас

⁷ Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (далі – DöW) [Електронний ресурс]: [www//doew.at/erinnern/biographien/erzaehlte-geschichte/ns-judenverfolgung-deportation/leopold-sonnenfeld-jetzt-haben-wir-gewusst-was-los-ist](http://www.doew.at/erinnern/biographien/erzaehlte-geschichte/ns-judenverfolgung-deportation/leopold-sonnenfeld-jetzt-haben-wir-gewusst-was-los-ist)

⁸ Див.: Moser J. Nisko... – S.112–113 («Із початку листопада маленькі групи біженців рухалися від станції Пишниця через Уланів до радянського кордону. Ради тримали кордон закритим. Час від часу декого відправляли назад на німецьку територію»).

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.280. – Арк.51.

¹⁰ Там само. – Арк.16.

впустити. Нас затримали. Росіянин повідомив, що він має запитати дозволу, зателефонувати. Ми чекали десь дві з половиною години. Потім вони дозволили нам залишитись і нас провели до сусіднього загону [...] До того ж підійшли інші віденці. Тепер нас було десь 200–300 осіб. Ми стояли просто неба під проливним дощем до третьої години дня [...] Потім шість днів ми йшли до Львова. Жили на милостиню. У російській армії були лазарети. Ось там ми просили супу. Нам також давали шматочок хліба. Так ми дісталися Львова, десь уночі з 30 на 31 жовтня»¹¹.

Примітно, що обидві групи майже одночасно потрапили до Львова. Ервін Абелес перетнув кордон 22 листопада 1939 р. разом із трьома іншими віденцями в районі с. Рудки Львівської обл. При цьому німецькі солдати відібрали в них усі гроші, а радянські – ще й годинники. Водночас інші групи депортованих усе ще перебували на окупованій німцями польській території¹².

28 жовтня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Маслеников підписав наказ по прикордонних військах: «У зв'язку з великим скупченням біженців на кордоні з Німеччиною та їх спробами перейти через кордон, під час застосування зброї проти цієї категорії порушників необхідно дотримуватись особливої обачності та витримки»¹³. В архівних документах прикордонних військ відсутні згадки про віденських євреїв, але є деякі дані про депортованих із Моравської-Острави:

«26.10.39 о 15.30 на ділянці 4-ї комендатури німці перекинули на нашу територію [...] 240 євреїв-мешканців Моравської-Острави та Катовиць. Зі слів біженців, німці їх насильно видворили. По тих, хто відмовився переходити кордон, німці відкрили вогонь. Троє людей загинули і трьох поранено.

26.10.39 о 18.00 в тому самому районі з числа тих, кого перекинули, 181 особу видворено на німецьку територію»¹⁴.

Щодня впродовж листопада 1939 р. у смузі відповідальності 92-го прикордонного загону в районі Перемишля реєструвалися від 100 до 200 єврейських біженців. Натомість 5 та 11 листопада їх кількість сягла 400 осіб. Проте після перевірки половину відіслали назад. Б. Варкані наприкінці жовтня теж перебував в одному з прикордонних сіл: «Коли біженці спробували перейти кордон, радянські солдати почали стріляти в повітря й не впустили нас. Наступного дня там зібралися дуже багато людей, вони наблизилися до кордону й вимагали в командира вийти до них. Коли він нарешті вийшов, ми вмовили його пропустити нас через кордон»¹⁵.

На допитах, що їх провадили співробітники НКВС 29 березня і 13 квітня 1940 р., А. Розенбергер розповів:

«Мене вивезли з Австрії в Нисько 20 жовтня. Звідти ми йшли пішки до Синяви близько 120 км [...] Нас було майже 500 осіб [...] 2 листопада командир прикордонного загону дозволив нам перейти на радянський бік. Під конвоєм нас довели до Синяви, де нас усіх зареєстрували. Після

¹¹ DöW [Електронний ресурс]: [www//doew.at/erinnern/biographien/erzaehlte-geschichte/ns-judenverfolgung-deportation/leopold-sonnenfeld-jetzt-haben-wir-gewusst-was-los-ist](http://www.doew.at/erinnern/biographien/erzaehlte-geschichte/ns-judenverfolgung-deportation/leopold-sonnenfeld-jetzt-haben-wir-gewusst-was-los-ist)

¹² *Löw A. Hilferufe aus dem besetzten Polen...* – S.616.

¹³ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 року: Документи ГДА СБ України. – К., 2009. – С.68–69.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.382. – Арк.263.

¹⁵ Державний архів Херсонської обл. (далі – ДАХО). – Ф.4033. – Оп.4. – Спр.117. – Арк.12.

цього нам дозволили їхати в будь-якому напрямку [...] Командир дозволив тільки нашій групі з 200 осіб перейти кордон»¹⁶.

Нестримний рух єврейських біженців на зайняту Червоною армією територію колишньої Польщі наштовхнув начальника прикордонних військ НКВС Київського військового округу В.Осокіна на думку про доцільність «цих затриманих на новому кордоні у Західній Україні з 14 по 28 жовтня 1939 р. 5731 чол., серед яких знаходяться євреї, що їх вигнали німці, [...] після відповідної перевірки звільнити та спрямувати в райони, де потрібні робочі руки»¹⁷.

Подальші долі біженців свідчать про те, що спочатку пропозиція В.Осокіна знайшла відгук у радянських керівників. Зареєстрованим біженцям було дозволено селитися в містах Західної України, передусім у Львові, Коломиї, Станіславі. Так, брати Біркенфельди зупинилися у Львові у своєї сестри Анни: Герш працював кухарем у червоноармійському підрозділі, а Мордко знайшов роботу на вокзалі. Їхній знайомий по ешелону з Відня Адольф Фішер працював деякий час у банку.

Після ухвалення союзного закону «Про включення Західної України до складу СРСР і воз'єднання її з УРСР» набув чинності новий адміністративний поділ. 23 грудня 1939 р. у розпорядженні НКВС щодо видачі тимчасових паспортів для тих, хто за нарядами військових комендатур направлявся на роботу, наголошувалося: «Під біженцями слід розуміти тих осіб, що походять із території колишньої Польщі, яка зараз зайнята Німеччиною. При цьому їх не слід змішувати з мешканцями Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської й Тернопільської областей Української Радянської Соціалістичної Республіки»¹⁸. До моменту підписання 30 липня 1941 р. угоди про відновлення дипломатичних відносин між СРСР та урядом Польщі у вигнанні (угода Сікорського – Майського) НКВС не ідентифікував депортованих до ст. Нисько віденських євреїв як особливу групу біженців.

Через масове прибуття вигнанців у Західну Україну, зокрема до Львова, місто перетворилося на зону гуманітарної катастрофи. За даними НКВС, на 23 листопада 1939 р. тут налічувалося 65 174 зареєстрованих біженця¹⁹. Натомість реально їх могло бути значно більше. Не вистачало роботи, продуктів харчування, житла²⁰. Зігфрід Єлінек 30 листопада 1940 р. писав родичам до Австрії: «Сам я вже розчарований, і мене поступово залишає надія, що я колись побачу тих, хто для мене найдорожчий. На жаль, роботи в мене немає, і я повністю залежу від тієї родини, котра дуже турбується про мене. Приемним цей стан речей назвати не можна, але мушу якось жити»²¹.

Деякі біженці з Відня, разом з утікачами з окупованої нацистами території Польщі, завербувалися на роботу в інші райони СРСР²². Наприклад, уже згадані Б.Варкані та А.Розенберґер у листопаді 1939 р. перебралися до Херсона. Останній на допитах у НКВС свідчив, що з ним приїхали також Хушак і Розенфранк, із

¹⁶ Там само. – Оп.7. – Спр.679. – Арк.11.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.382. – Арк.261.

¹⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 року... – С.88.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.395. – Арк.93.

²⁰ Moser J. Nisko... – S.164; Archiwum Ringelbluma: Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy. – T.3: Relacje z Kresów / Oprac. A.Żbikowski. – Warszawa, 2000. – S.332, 501.

²¹ Letters, Documents and Images of the Jellinek Family Confronting the Holocaust [Електронний ресурс]: <http://www.shoahletters.org/>

²² Archiwum Ringelbluma... – S. 76, 332, 688.

котрими він разом переходив кордон. Багато колишніх віденців подалися на Донбас²³. У листівці від 1 червня 1940 р., адресованій Хушаком Розенбергеру, перший висловлював хвилювання через долю інших співвітчизників, яких навесні ймовірно заарештували енкавеєсівці. Водночас він був цілком задоволений життям на селі: «Любий друже! Неабияк зрадів твоїй листівці. Прошу, напиши мені в листі все докладно, по-перше, чи залишився Ти сам? Чому інші виїхали? [...] Тепер хочу спитати Твою думку, чи правильно ми вчинили, що виїхали? У мене все гаразд, ділю кімнату з Варкані, робота є, продуктів харчування достатньо й вони дешеві, наприклад м'ясо по [1] рублю»²⁴.

Після того, як навесні 1940 р. розпочала свою діяльність німецько-радянська комісія у справах біженців²⁵, на зворотний в'їзд до Третього Райху тільки у Львові зареєструвалися 19 749 єврейських біженців, ще 97 осіб бажали вирушити в Палестину, 73 – в Америку, 33 – у Румунію, 25 – у Литву. Натомість 6072 особи вирішили залишитися у СРСР²⁶.

Самуель Тайтельбаум перейшов кордон 28 листопада 1939 р. разом із 250–300 біженцями та подався до рідного Олеська біля Львова. Навесні наступного року хотів виїхати з СРСР до Румунії. Його заарештували у квітні 1940 р. й відправили в Біломорсько-Балтійський виправно-трудоий табір. Там, у Медвеж'єгорську, він опинився в будинку для літніх людей. Після нападу Німеччини табір перевели у східні райони Архангельської обл. Подальша доля С.Тайтельбаума невідома²⁷.

Багато віденських євреїв прагнули повернутися додому. Ще до початку діяльності комісії у справах біженців вони надсилали телеграми та писали заяви до німецького посольства в Москві з проханням поновити їм, як громадянам Третього Райху, паспорти, котрі в них відібрали під час переїзду до ст. Нисько, та дозволити повернутися у Відень, або виїхати в Америку чи Палестину. В архіві міністерства закордонних справ Німеччини зберігається листування посольства в Москві з Головним управлінням імперської безпеки в Берліні стосовно цих заяв. Відповідь відомства на листи диппредставництва, які датовані січнем – лютим 1940 р., надійшла лише наприкінці травня того року за підписом начальника гестапо Г.Мюллера:

«Із принципових міркувань я не зацікавлений в імміграції євреїв, яких виселили до Польщі, та які перейшли у зону радянських інтересів, оскільки повернення їх до Райху зменшить і без того незначні можливості для еміграції євреїв за кордон. Проте я хотів би дізнатися, чи вважає посольство за доцільне виїзд цих євреїв із російської території з внутрішньополітичних міркувань. У цьому випадку ми могли б найближчим часом, за наявності, надіслати посольству паспорти для замовників»²⁸.

Вочевидь не потребує коментарів і рішення німецького посольства в Москві від 22 червня 1940 р.:

«Із внутрішньополітичних міркувань посольство не вважає за доцільне видалення цих євреїв із радянської території, оскільки євреї в Радянському Союзі, у силу особливих політичних умов, більше відгороджені від

²³ ДАХО. – Ф.4033. – Оп.7. – Спр.679. – Арк.11.

²⁴ Там само.

²⁵ Weber C. Der Pakt: Stalin, Hitler und die Geschichte einer mörderischen Allianz 1939–1941. – München, 2019. – S.132.

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.475. – Арк.5.

²⁷ Державний архів Львівської обл. – Ф.3258. – Оп.1. – Спр.Р-8751. – Арк.18.

²⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA). – Botschaft Moskau. – B.405.

решти світу, ніж у будь-якій іншій країні. Утім важко передбачити, чи вдасться комусь із них посісти впливову посаду»²⁹.

Невипадково це неквапливе листування збіглося у часі з діяльністю німецько-радянської комісії у справах біженців, до якої звертались як польські, так і віденські євреї з проханням дозволити їм залишити СРСР³⁰. Проте їхні заяви відхилили. За даними НКВС, тільки 137 євреїв змогли виїхати до Генеральної губернії³¹, натомість решту, близько 70 тис. осіб, наприкінці червня 1940 р. було заарештовано й відправлено до таборів системи ГУЛАГ. Ці арешти відбулися за наказами союзного наркома внутрішніх справ Л.Берії та заступника керівника НКВС Української РСР майора держбезпеки М.Горлінського.

Серед згадуваних у цій статті віденців лише декілька змогли уникнути радянських репресій. Імовірно вони не реєструвалися на виїзд, або вказували фальшиву адресу. Тому їм удалося залишитися у Західній Україні. Проте з початком німецько-радянської війни ці люди знову опинилися в пастці нацистського антисемітизму, який поступово переходив до фази масового знищення євреїв. Про те, що дехто з віденців залишився в УРСР і найімовірніше загинув у гетто й нацистських таборах смерті, свідчать листи, що їх люди надсилали додому до квітня 1941 р. та котрі зберігаються нині у приватних колекціях. Це стосується вже згаданого З.Єлінека (мешкав у Львові), а також Вільгельма Грюнвальда (разом із товаришами оселився у Здолбунові на Рівненщині та працював на підприємстві з виробництва цементу). Саме з листів останнього до дружини у Відень стає зрозумілим, що він і його друзі не мали ілюзій щодо своєї подальшої долі й тих обставин, унаслідок яких інші віденці раптово зникли та перестали писати додому:

«Урешті-решт ми не знаємо, що на нас чекає завтра, чи не доведеться нам переїхати ще кудись? Цілком можливо, що незабаром ми змінимо свій притулок [...]. Ти питаєш, чи можна до мене приїхати? Навіть не думай про це...» (3 березня 1940 р.)

«Ти хочеш знати докладно про наше життя тут, але зрозумій, що це неможливо [...]. Я міг би написати книгу про поневіряння, пригоди та інші речі [...]. Ми живемо в тяжкий час, коли доводиться збирати всі сили та нерви, щоб витримати. Я не вірю, що наші випробування швидко скінчаться» (5 липня 1940 р.)

«Те, що Лізл Мет не отримує листів, я розумію. На мою думку, дружини всіх тих, хто був у Львові, не отримуватимуть упродовж певного часу листи. Але вона не повинна хвилюватися. Вона матиме пошту, просто звідти, де він зараз – пошта йде довго. Ви взагалі не повинні хвилюватися, якщо тривалий час немає пошти, адже ми не знаємо, як довго залишатимемося на одному місці» (24 листопада 1940 р.)

«Умови життя тут більш ніж скромні, і саме життя сповнене надзвичайно важкої боротьби, яку важко собі уявити. Ми їх попереджали, що не варто залишатись у Львові, що це може бути небезпечно, але вони³² з нас кепкували» (8 грудня 1940 р.)³³.

²⁹ Ibid.

³⁰ Archiwum Ringelbluma... – S.525 ff, 620 ff, 691 ff; Weber C. Der Pakt... – S.132 ff; Dębski S. Między Berlinem a Moskwą: stosunki niemiecko-sowieckie, 1939–1941. – Warszaw, 2003. – S.198–199.

³¹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.397. – Арк.17.

³² Тобто інші учасники віденського транспорту.

³³ Приватний архів Оскара Грюнвальда (Відень, Австрія).

Те, що перебування у провінції не було головним фактором, який міг би врятувати від депортації в радянські табори, видно з архівної слідчої справи Е.Абелеса. Через два місяці життя у Львові 6 лютого 1940 р. він разом із Ліо Амбером виїхав до Станіслава, а звідти подався аж до Кіровської обл. для роботи підсобним працівником на спиртзаводі. Через деякий час він повернувся на захід УРСР та оселився у Здолбунові, де в одному з ресторанів знайшов місце музиканта. 23 червня його заарештували співробітники НКВС. Із протоколів допитів видно, що Е.Абелес зареєструвався на виїзд із СРСР, щоб повернутися до своєї дружини у Відень. Замість цього його відправили в табір у Каргополі (Архангельська обл.), де він і помер 1942 р.³⁴

Густав Фогельгут був професійним музикантом, грі на кларнеті вчився у Віденській консерваторії. У Львові його внесли до списку висококваліфікованих фахівців, яким було дозволено залишитися в місті та працювати в інститутах і театрах. Такі люди отримали п'ятирічні радянські паспорти без сумнозвісної 11-ї графи, яка забороняла проживання в багатьох місцях СРСР та у 100-кілометровій зоні вздовж лінії нового кордону. Ці списки санкціонували керівники міськкому партії, відділення внутрішніх справ і міліції Львівської обл.³⁵ Оскільки інформація про подальшу долю І.Фогельгута відсутня, можна також припустити, що він загинув під час нацистської окупації.

Підставою для арешту ставали не лише прагнення повернутися додому, але й намагання біженців викликати до себе у СРСР дружин, котрі залишалися у Відні. Це бажання підсилювала антисемітська політика нацистів, про що чоловіки дізнавалися з листів. Наприклад, Гізела Розенбергер 3 січня 1940 р. писала чоловікові Алоїзу у Херсон, що вона теж отримала розпорядження готуватися до від'їзду на ст. Нисько в окупованій нацистами Польщі:

«Я одержала від повноважного лікаря довідку, що не придатна до транспортування. В єврейській громаді Відня директор Вайн і лікар мені сказали, що я можу залишитися вдома. Два дня потому я знову отримала наказ з'явитися 3 листопада на Гензбахергассе, 3 в 10-му районі, що 4-го числа вирушатиме транспорт. У громаді на мої заперечення мені сказали, що гестапо не визнало мою довідку. Тоді я швидко збрала речі й віддала Оскаркові ключі від квартири. І ось я ще досі в будинку для безхатченків на Гензбахергассе. Мене викликали до житлової контори, повідомили, що до 10 грудня я маю звільнити квартиру. Я це зробила вже 30 листопада [...]. Через ці хвилювання і страх за Тебе моє серце так ослабло, що два дні я пролежала в ліжку [...]. Чи довго Ти перебуватимеш у Херсоні? Якщо Ти там затримаєшся, можливо, Ти швидше забереши мене до себе? [...]»³⁶.

Цей лист, а також інша кореспонденція з Відня, цілком могли переконати НКВС у «небезпечності» А.Розенбергера для радянської влади. Отже, як і тисячі інших біженців, він був заарештований у червні 1940 р. і за звинуваченням у «незаконному перетині кордону» засуджений на 3 роки виправно-трудоих таборів (дехто отримав 5 років, хоча це й суперечило радянському карному законодавству). За наказом начальника ГУЛАГ В.Чернишова щодо розподілу 9 тис. самотніх біженців із західноукраїнських областей, 3 тис. зі Львова направили у Волзький ВТТ

³⁴ Державний архів Рівненської обл. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Спр.3024. – Арк.9–10.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.460. – Арк.170.

³⁶ ДАХО. – Ф.4033. – Оп.7. – Спр.679 (без нумерації).

(ст. Рибінськ Ярославської обл.), ще 3 тис. зі Львова, Дрогобича та Станіслава – до Біломорсько-Балтійського ВТТ (ст. Медвеж'єгорськ, Карело-Фінська РСР), 1,4 тис. зі Львова й Тернополя – до Унженського ВТТ (ст. Сухо-Безводна Горьківської залізниці), 1,6 тис. із Луцька та Рівного – до Північного залізничного ВТТ (Комі АРСР)³⁷.

Польських в'язнів ГУЛАГ, зокрема й біженців, яких вивезли на північ Росії або до Сибіру в 1940 р., було звільнено вже восени 1941 р. згідно з угодою Сікорського – Майського. Лише декілька людей із тих, кого свого часу депортували до ст. Нисько, змогли скористатися цією амністією як громадяни Польщі. Для решти в'язнів відповідними документами на початку 1942 р. НКВС продовжив перебування в таборач.

Віденських євреїв звільнили лише наприкінці 1946 р., через півтора року після завершення війни. Їхні табірні терміни вдвічі перевищили строки покарання й були на 5 років довшими, ніж для біженців-колишніх громадян Польщі. Не дивно, що більшість віденців не витримали важких умов російської півночі. На переконання братів Біркенфельдів, які відбували покарання у Волзькому ВТТ, не менше 1 тис. з тих, кого свого часу депортували до ст. Нисько, померли в поселеннях Перебори та Шексна Ярославської обл.³⁸

Ті, кому пощастило дожити до звільнення взимку 1946 р., знову намагалися повернутися додому, але це спричинило нові репресії з боку радянської влади. Повоєнне переслідування колишніх віденців ґрунтувалося не лише на традиційній шпигуноманії та звинуваченнях в «антирадянській пропаганді» – відтепер його двигуном став новий зовнішньополітичний фактор, а саме «холодна війна» між колишніми учасниками антигітлерівської коаліції. Лише у другій половині 1950-х рр., після міжнародного врегулювання статусу Австрії, за спеціальним рішенням ЦК КПРС колишні австрійці, які досі перебували у СРСР, змогли виїхати на Батьківщину.

Отже ті віденські євреї – учасники транспортів до ст. Нисько, яким удалося уникнути радянських депортацій на північ Росії та котрі залишилися в УРСР, із початком німецько-радянської війни найімовірніше знову опинилися в руках нацистів, які перейшли до реалізації політики геноциду – фізичного винищення всіх євреїв. Але й доля тих віденців, що потрапили вглиб СРСР, виявилася зрештою не менш драматичною. Безпідставно заарештовані, звинувачені та депортовані, звільнені лише наприкінці 1946 р., вони мали набагато менше шансів пережити Другу світову війну, ніж польські євреї, яких теж було вивезено на північ Росії. Як результат, відомо лише 80 прізвищ людей, котрі наприкінці 1950-х рр. повернулися додому, в Австрію, хоча можливо, що дехто з учасників транспортів до ст. Нисько все ж залишився у СРСР.

REFERENCES

1. Bilous, V.B., Radchenko, O.M. (2018). *Polski hromadiany-bizhentsi v URSR (1939-1941 rr.): Istorychni narysy*. Cherkasy. [in Ukrainian].
2. Borák, M. (2010). *The First Deportation of the European Jews: The transports to Nisko nad Sanem (1939-1940)*. Opava: Silesian University.
3. Ciesielski, S., Hryciuk, G., & Srebrakowski, A. (1993). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swiatowej*. Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego. [in Polish].
4. Danylenko, V. & Kokin, S. (Comps.) (2009). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939-cherвні 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].

³⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.475. – Арк.20, 116.

³⁸ Там само. – Ф.1. – Спр.280. – Арк.53–54.

5. Dębski, S. (2003). *Między Berlinem a Moskwą: stosunki niemiecko-sowieckie, 1939–1941*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. [in Polish].
6. Dvořák, J. & Hradilek, A. (2013). Perzekuce československých Židů v Sovětském Svazu za druhé světové války. *Historie – Otázky – Problémy = History – Issues – Problems*, 5(1), 105–120. [in Czech].
7. Garscha, W.R. (2018). Deportation als Vertreibung: Eichmanns Nisko-Experiment 1939 im Kontext der nationalsozialistischen „völkischen Flurbereinigung“. *Forschungen zu Vertreibung und Holocaust*. Wien, 117–142. [in German].
8. Goshen, S. (1981). Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939: Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der «Endlösung». *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 29, 82–84. [in German].
9. Grudzińska-Gross, I. & Gross, J.T. (Eds.) (1990). *W czterdziestym nas Matko na Sybir zesłali...* Warszawa: Respublika i Libra. [in Polish].
10. Edele, M., Fitzpatrick, Sh., & Grossmann, A. (Eds.) (2017). *Shelter from the Holocaust. Rethinking Jewish Survival in the Soviet Union*. Detroit: Wayne State University Press.
11. Hauff, L. (2014). *Zur politischen Rolle von Judenräten: Benjamin Murmelstein in Wien 1938–1942*. Göttingen: Wallstein. [in German].
12. Löw, A. (2012). Hilferufe aus dem besetzten Polen: Briefe deportierter Wiener Juden vom Herbst 1939 bis zum Frühjahr 1940. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 60, 603–633. [in German].
13. Moser, J. (2012). *Nisko: Die ersten Judendeportationen*. Wien: Edition Steinbauer. [in German].
14. Parsadanova, V.S. (1982). *Sovetsko-polskie otnosheniia v gody Velikoi Otechestvennoi vojny 1941–1945 gg*. Moskva: Nauka. [in Russian].
15. Polian, P.M. (2006). Nedostaiushchee zveno v predistorii Kholokosta. *Neprikosnovennyi zapas*, 47. [in Russian].
16. Rogachev, M.B. (2005). Deportirovannyye polskie grazhdane v Komi ASSR v 1940–1944 gg. *Avtoref. dyss. ... kand. ist. nauk*. Syktyvkar. [in Russian].
17. Slyvka, J. (Comp.). *Deportatsii: zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr.: Dokumenty, materialy, spohady*, 1. Lviv: Misioner. [in Ukrainian].
18. Żaroń, P. (1990). *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*. Warszawa: PWN. [in Polish].
19. Weber, C. (2019). *Der Pakt: Stalin, Hitler und die Geschichte einer mörderischen Allianz 1939–1941*. München: C.H.Beck. [in German].

Olha Radchenko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Docent at Department of Tourism and Hotel-Restaurant Management,
 B.Khmelnytskyi National University of Cherkasy
 (Cherkasy, Ukraine), o.radchenko@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3362-5184>

Jews from Vienna in UkrSSR, 1939–1941: Between Nazi and Soviet Repressions

Abstract. On the basis of investigatory cases of NKVD from funds of archives of Ukraine, Austrian and German, as well as private collections the author shows essence of Nazi and Soviet policy towards Jews from Vienna, who were deported to railway station Nisko of former Lublin administrative district, Poland, in October 1939. The materials about staying of Vienna Jews in UkrSSR during the initial phase of World War II are collected and systematized for the first time. **Aims of the article:** to define social groups of Jews, deported from Vienna and circumstances of crossing German-Soviet border by them; to characterize Soviet policy regarding legalization of status of the deportees and their placement in jobs; to define attitudes of the Viennese in UkrSSR and their plans regarding integration in the Soviet society or return at home or emigration to the third countries, as well as reaction on these aspirations of German and Soviet authorities. For the analyses of investigatory cases from archives the author used structural, source-study and retrospective **methods**. On the basis of personal archeographic documents the prosopographic method enabled reconstruction of biographies of people, who were under investigation. It is stressed that destinies of Viennese Jews-deportees with transports to Nisko, who managed to avoid Soviet deportations to the North of Russia and who remained in UkrSSR, were tragic, as with beginning of Nazi-Soviet war they again were trapped in Nazi regime, which left them no chance for survival in the Holocaust. But destinies of those, who were transported deep in the USSR, turned out to be no less tragic. Many times arrested without any grounds, convicted and deported both by Nazi and Soviet authorities, and freed only in the end of 1946, they had much less chances to survive World War II, than Polish Jews, who were also transported to the North of Russia.

Keywords: Austria, Wien, UkrSSR, deportations, World War II, Jewish refugees, NKWD.